

Gönderim Tarihi: 04.09.2019

Kabul Tarihi: 04.11.2019

**JOACHIM WACH'IN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE DİNİ TECRÜBE
VE SOSYOLOJİK TEZAHÜRLERİ**
**Religious Experience and its Sociological Manifestations in Joachim Wach's
Thought System**

Mehmet Cem ŞAHİN

Doç.Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
m.cem.sahin@ankara.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-9788-353X

Ahmed Hamza ALPAY

Doktora Öğrencisi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ahmedhamza0606@outlook.com

ORCID ID: 0000-0002-8781-6939

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Bu makalede, din sosyolojisi çalışmalarında, dini grup olgusuna odaklanan ve bu alanda önemli bir literatürün gelişmesine katkıda bulunan sosyologların başında gelen Alman Sosyolog Joachim Wach'ın düşünce sisteminde dini tecrübe olgusu ve onun sosyolojik tezahürleri üzerine bazı mülahazalarda bulunmaktadır. 20. yüzyılda din sosyolojisi sahasının en önde gelen isimlerinden biri olarak bilenen ve bu bilim dalının kuruluşu ve gelişmesinde çok büyük emeği geçen Joachim Wach, Alman sosyal bilim geleneğinin önemli temsilcilerinde olan R. Otto ve Max Weber'in takipçisidir. Wach, dinler tarihi araştırmalarının "tarihsel" ve "sistematik" olmak üzere iki boyutunu, dini tecrübenin ifade ediliş biçimlerini ise "teorik", "pratik" ve "sosyolojik" olmak üzere üç boyutunun olduğunu izah etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Joachim Wach, Dini Tecrübe, Teorik Tezahür, Pratik Tezahür, Sosyolojik Tezahür.

Abstract

In this article, some considerations are made on the phenomenon of religious experience and its sociological manifestations in the thought system of the German Sociologist Joachim Wach, one of the leading sociologists in the history of sociology of religion, who paid attention to the phenomenon of religious groups and contributed to the development of an important literature in this field. Joachim Wach, known as one of the most prominent figures in the field of sociology of religion in the 20th century and contributed greatly to the establishment and development of this discipline, is a follower of R. Otto and Max Weber, who are important representatives of the German social science tradition. Wach states that the study of the history of religions has two dimensions as "historical" and "systematic" and the expression of religious experience has three dimensions as "theoretical", "practical" and "sociological dimensions".

Keywords: Joachim Wach, Religious Experience, Theoric Expressions, Practical Expressions, Sociological Expressions.

1. GİRİŞ: DİN VE TOPLUM

İnsanoğlu, tarihsel sahnede yer alması itibarıyla yalnızca kendini anlama çabasında olmamış, kendisinin dışında var olan dünyayı bilmenin, anlamının ve açıklamanın çabası için de gayret göstermiştir. Bu koşullar, insanı; ferdi ve sosyal bakımdan mana, ilişkinlik ve kimliğini bulmaya çalışan bir mevcudiyet şeklinde görmeyi gerektirmiştir (Çapcıoğlu, 2014: 57). Anlam; psiko-sosyal açıdan, toplumsal yaşamın düzenliliğine işaret eden bir kavram olarak (Richter, 2017: 139) genellikle insanın sosyalleştiği daha büyük bir grubun dünya görüşüyle bağlantılı biçimde, şahsi açıdan anlamlı bir inançlar ve pratikler bileşimi halinde kümelenmiştir (Toker, 2015: 620). Anlama, pratiği (eylem) mümkün kılarken, pratik de büyük ölçüde anlayışı taşımaktadır (Taylor, 2017: 207). Böylelikle gözlerimizin önünde bilinmeyen bir dünya açılmakta ve hakkında ne kadar çok öğrenirsek bize o denli yeni gözükmemektedir (Öztürk, 2012: 402).

Tarihsel gerçekliğe açık seçik sınırlar çizmek imkânsız olduğundan (Weber, 2017: 104) dinin de tanımı, amacı, yöntemi gibi konularda genel geçer bir görüş birliğine ulaşmak pek mümkün olmamaktadır (Aydemir, 2015: 681). Fenomenoloji, tarih, psikoloji, antropoloji ve din sosyolojisini dikkate alan genel din bilimi, esasen tüm dinlerin doğasını anlamaya yönelik olarak betimleyici bir tavır sergilemektedir. Dinlerin tarihsel kültürel arka planına ve onun psikolojik doğasına ilişkin birçok akademik yaklaşım olmasına rağmen dini tecrübenin ifadesinin çeşitli biçimleri hakkında daha az sistematik ve karşılaştırmalı çalışma bulunmaktadır. Din, öncelikle bireyin veya grubun aidiyet bağı kurduğu bir kurum mudur? Din, temelde “dünyevi” sosyal gruplaşmalara karşı olumlu, olumsuz ya da ilgisiz bir tavır mı takınmaktadır? Başka bir deyişle, din ve toplum arasındaki bağlantı noktalarını nerede bulabiliriz? (Wach, 2019).

Wach, R. Otto'nun yapmış olduğu “din kutsalın tecrübesidir” tanımını benimsemekte ve bu tarifi, hâlâ en zengin, en kısa ve en basit din tanımı olarak kabul etmektedir. İnançların bu tarzda anlaşılmasıyla, dinsel deneyimlerin (deneyimleme) nesnel özellikleri üzerinden ısrarcı olan Wach, dinin sadece yanıltıcı doğasında ısrarcı olan ruhsal kuramların karşısında durmaktadır (Taş, 2003: 203).

Dinin “resmi” modeli ile öznel “nihai” anlam sistemi arasındaki tam uyumluluk düşüncesi, gizli bir şekilde, sosyal düzende bir bireyin “mükemmel” toplumsallaşması kabulüne dayanır (Luckmann, 2016: 138). Kısacası “kutsal”, gizemli, mitik bir şey olarak ahlaki ve idari disiplinlerin odak noktası olarak tesis edilmiştir (Asad, 2016: 47).

Din-toplum ilişkisindeki işleyişi çözmek, bireyin dünyadaki varoluşunu anlamlandırması açısından da önem arz etmektedir. Din-toplum ilişkisinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması, tarihin ve toplumun inşa edici öznesi olan “insan”ın varoluşsal olarak beslendiği “ilahi” ve “aşkın” kaynakla olan bağlantısını görebilme imkânı sunacaktır. Din ve toplum ilişkisi, dinin özsel ve işlevsel mahiyetiyle birlikte, dinin topluma etkisi, toplumun da dine olan etkisi şeklinde farklı açılımları içine alabilecek genişlikte bir yelpazeye de sahiptir (Özdemir, 2017: 10).

Wach, bir araştırmacının toplum ve din ilişkisini incelerken, bu alanlarda esaslı ve kifayetli bilgiyle donanımlı olmasını önermektedir. Bu türden ilişkiler belirlenmiş zaman dilimlerinde araştırıldığında veya yalnızca birtakım dinlere dikkat edildiğinde hatalar oluşacağını ek olarak belirtmektedir (Güneş, 2014: 157). Dünyaya mitsel bakış, kültür ve doğa ya da dil ve dünya arasında neredeyse hiç farklılık içermezken (Furseth, 2012: 173); özsel din, toplumsal ve kültürel planda değişime ve dönüşüme uğramaktadır (Toker, 2009: 45). Diğer deyişle dinin, kutsi kalıplarda kozmikleştiği anlaşılmaktadır (Berger, 2015: 84).

İnanıcı ilgilendiren fikirlerin bellekte yer alması inanç konusunda ilk aşamadır. Bellekte yer alan düşüncenin gerçeğe uygun olduğuna inanılması ikinci aşamadır. Gerçek olarak onaylanan fikre elverişli tavır ve davranışların sergilenmesi üçüncü aşamada gereklidir. İnançları meydana getiren düşüncelerin doğruluk derecesine yöneltilen itirazların karşı çıkılma temayül ve olanaklarının bulunması, inanç konusundaki dördüncü ve son aşamadır (Şahin, 2017: 30). Wach’ın üzerinde yoğunlaştığı dinsel deneyimin anlatım biçimlerinden olan dinsel ibadetlerin yerine getirilmesi, dinsel itikatlara sahip olunması; varlığını korumak isteyen dinin (Akyüz, 2000: 275) kararlılığını muhafaza ederek, topluluklardaki stabil devamlılığını sağlamasında kuvvetli bir görev yapabilesidir (Okumuş, 2015: 282).

Özgün dini sezgi veya deneyimde her zaman için en az bir kuramsal ifade mevcuttur. Dinin efsanesini, dini deneyimin yeterli tezahürü ve anlatımı için sürekli az ya da çok başarılı bir çaba olarak değerlendirmek ilginç olacaktır (Wach, 2019). İnsanlar yaşamış oldukları dinsel deneyimlerle; sosyal gerginliklere ve dünyevi ızdıraplara derman bulma tutumları ve davranışlarında (Şahin, 2016: 462), toplumsal ve kültürel kimlik kategorilerinin korunmasında önemli bir işleve sahip bulunmaktadır (Çapcıoğlu, 2008: 171). Toplumsal değişme sosyolojik bir realitedir. Meşruiyetini topluma dayandırma durumunda olan devletin ve değişen şartlar boyunca verimlilik iddiasında olan dinin, kendilerini sabitlemeleri söz konusu olamaz (Usta, 2000: 147). Bu bağlamda bu makalede, Joachim Wach

öğretisinin ana eksenini oluşturan ve dini tecrübenin ifade biçimleri olan inançlar-pratikler-dini cemaatler; din-toplum etkileşiminden hareketle incelenecektir.

2. DİNİN TEORİK TEZAHÜRÜ: DOKTRİN (DOCTRINE)

Her nesnelliğin koşulu, tasarımın bağlanabileceği ve onda; değişken ve giderek öznel olan ne varsa dışarıda bırakılmasını sağlayıp, sabit ve aynı kalan bir işaret noktasının varlığına referans verilmesi ile gerçekleşir (Durkheim, 2015: 59). İnsanın; her şeyi kapsayan, kendisince gözlemleyip değerlendirdiği dünya, giderek içselleşerek kendisinin anlam dünyası olmaktadır. İnançların, büsbütün mücerret alanlardan somut alanlara indirgenmesi eğilimi, insandaki en mühim özelliklerin sonucudur (Kandemir, 2016: 98).

Kutsi mekânlar, kutsi kişiler ve kutsi zamanlar veya topluluklar beşeriyet tarihinde az veya çok açıklıkla tanımlanmıştır (Çapcıoğlu, 2017: 257). Deneysel yöntemli çalışmalar, insanlarda; gündelik hayattaki farklı şekil ve renklerde kendini gösteren dinsel hayattaki çeşitlilikleri, farklı belirlemelerin geliştirilmesiyle sunmaktadır. Böylelikle dinsel hayat sosyolojik açıdan çözümlenerek farklı bilimsellik arayışlarını başlatmıştır. Dinsel bağlılık ve dinsel zihniyetlerin ölçümü, yalnızca bir merakın giderilmesini sağlayacak kavrama faaliyetini oluşturmazlar. Laik anlayıştan sekülerliğe, gelenekselden çağdaşığa, kolay uygulanabilir tasavvurların verimliliğinden şahsi doyunluk arayışlarıyla çeşitlenen istemler dizisine kadar dini vasıflardaki toplanmaları ihtiva etmelidir (Erkol, 2015: 139-140).

İnanma duygusu, teolojide “imana karşılık gelen tanımıyla” anlaşılmasına rağmen, esasen olabildiğince kapsamı olan, kendi içinde belirsiz bir nosyondur. Tanrı-insan ilişkisinde öncelikli olarak teorik unsur mevcuttur. Zira herhangi bir dini önermeye, anlaşılmadan inanılmaz. Mana, deneysel tasdik ilişkisi olduğu nosyonlardan farklılık gösteren epistemolojik bir düzeydir (Yeşilyurt, 2001: 77-79). Biyolojik yetersizliğiyle biricik varlık olan insan, bitimli olmasının da farkındadır ve bu sebeple de inanç eğilimlidir. İnanç eğilimleri genellikle sosyal ve kültür faktörlerinden etkilenerek değişik görünümlere dönüşmekte ve kültürel olgusu biçiminde kurumsallaşmaktadır. Kurumsallaşan din, bu biçimiyle din sosyolojisinde bir yöntemli çalışma nesnesi şeklinde tanımlanmaktadır. Dini inanış, alışılmış sosyoloji geleneğiyle, dini grup üzerinde objektif görünümle bağlamıyla açıklanmaktadır. Böylelikle dinsel inanış, toplumsal örgütlenme üzerinde önem gösteren bir etken olduğundan toplumsal bilim çalışmalarında vurgulanmıştır. Fakat inanç veya Tanrısal olanla bağlantı kurmak vasıtalı ve

kült sınırlarında araştırılmayan biçimlerde de olabilmektedir. Bu biçimlerden önemli olanlar çoğunlukla ilmi-çözümlemeli düşünce, kökleşik dini dogmalar ve üstelik bellekle uyum göstermeyen inanışlardır. Bu öğretiler çoğu kez batıl akide, boş itikat, sihir, asılsız söz ve hurafe kavramlarıyla anlatılmaktadır (Parladır & Özkan, 2015: 174).

Bununla birlikte, dini formun ve tüm kültürel ifadelerin yorumlanmasında, belirsizliği tanımak çok önemlidir. İçsel bir âlem veya öznel bir deneyim olarak dinin; somut bir ruh hali, atmosfer, tutum veya davranışa itiraz edinceye kadar gerçeklik üzerinde hiçbir etkisi olamaz (Wach, 2019). Toplumların değişim süreçlerinin hızlandığı günümüzde, bu değişimlerin etkisi dinsel sahalarda da görülmektedir. Geleneğe dayalı kültür temelini zayıflamasıyla modern toplumlar; kökleşik dindarlık rolünün azaldığı, tinsel ve dini formların yenilendiği formlarda oluşmaktadır. Modern süreçteki hızlanan değişme, aşırılaşan rasyonelleşme, itimatsızlık ve bireyselleşme konuları; toplumsal yapıda, inanma boşluğuyla beraber sosyal anomi ve mana krizlerine dönüşebilmektedir (Arslan, 2006: 9).

Dinsel deneyimin kuramsal ifadesinden oluşan “inanç” veya doktrin, Wach’ın düşünce sisteminde, medeniyetin tarihsel boyutu açısından belirgenleşen üç aşamada incelenmiştir:

İlkel toplumlara ait mitolojiyle ilgili hikâyeler ve rivayetler ilk aşamada bulunurken; Wach, Polinezya ve Afrika efsanelerinin bu sürecin sembolü olduğunu belirtmektedir.

İkinci aşamada, tarihsel süreçte sistemleşen eğilimlere bağlı olarak kabilelerce söylence nakillerinin değiştirildiği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte sözü edilen efsanelerin merkezde olan bir şahsın çevresinde birleştirilmesi bu aşamada gerçekleşirken, kimi özelliklerin güçlülüğü dikkat çekerek soyağacı tablosu kendini göstermekte, kimileri de unutulabilmektedir. Bu biçimde derleniş, düzenleniş ve birleştirilmiş özellikleriyle rivayetler gerçekleşmektedir. Yerinde şartların oluşmasıyla desteklenen gelişmeler, düşüncenin ve aklın öncülüğünde bir öğretiyi belirleyerek, onunla ilgili kararlar alacak etkili bir otorite kurulmasını sağlayabilir. Böylece birbirlerinden bağımsızlaşan efsaneler normatifleşirken, bir parça da olsa birliktelik halindeki öğretiye geçiş yapılmaktadır. Derlenmiş ve birleşmiş aşamaların temsili Yunan, Çin ve Meksika dinleriyle yapılmaktadır.

Dinsel ilkelerin sistemleştirilmesi, normatifleşmeye bağlı olarak üçüncü aşamada ayırt edilmeye başlanmıştır. Kitabete, kompozisyon, derleme çalışmalarının tamamlanmasıyla; yazılmış söylentiler kutsi metinlere

dönüşerek, şifahi söylentilerin yerine geçmiştir. Dikkate değer dinsel deneyimlerden kaynaklı dini anlayışların akla dayanması hedefiyle, sistemli bir İlahiyatın (kutsi bakımdan onaylı metin okumaları) normatifleşen itikat sistemlerini kurmak, İlahiyatçıların desteklediği bir tutum olmuştur. İtikat sembollerine dönüştürülen etkili özetlerin, inanç içeriğinde derinleşen bir nitelendirme ve fikir faaliyetini başlattığı anlaşılmıştır. Zerdüş, Buda, Hinduizm, Mani, Konfüçyanizm, İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik dinleri ilahiyatın sistematik aşamasının temsilini yapmaktadır (Akyüz, 2016: 23).

3. DİNİN PRATİK TEZAHÜRÜ: İBADET (CULTUS)

Dini, insanları uyumsuz ve karışık bir hayattan muntazam ve uygar bir hayata yönlendiren kurallar ve dogmalar bütünü şeklinde onaylamak gerekmektedir. İnançlarda; mitolojiye ait unsurların ussal öğretilerle beraber bulunması, kültürlerin mitolojik evreden teolojik evreye geçişteki sürecin temsilinde olağan karşılanması gereken bir durumdur. İnsan Tanrı fikrine, akıyla, onun vasıtasıyla var edildiğini kavrayarak erişmiştir (Bal, 2017: 252-256).

Sosyolojik işlevlerinin ya da dini tecrübenin kült veya pratik ifadesinin etkileriyle (Wach, 2019) teorik ifadesinin etkileri arasındaki ilişkinin sıklığı kaçınılmazdır. Zira hiçbir din, sadece düşünceler, tasarımlar toplamından ibaret olmayıp aynı anda dışarıya yankılanan bir tutum ve iç yönelimi anlatmaktadır. Bununla birlikte, kültürün kuramsal ifadesindeki itikat durumları uygulamayla gerçekleşir. Dolaylı olarak dinsel deneyimden kaynaklanan her davranış, dinin uygulamalı ifadesidir. Ayrıca dine bağlı insan, bütün eylemleriyle ibadetini yapmış sayılabilir. Bu manada kült, tapınmak biçiminde tanımlanabilirken, kutsi olanın deneyimlenmesi; dinlerin hepsinde, Tanrısal olana saygının eylemlerini oluşturmuştur (Akyüz, 2016: 23-24).

Etkilenen herkesin birliğini yönelttiği, belirleyici dini bir deneyim olacaktır. Bu bütünleştirici ibadet kuvveti, kalıcı örgütsel formların geçici oluşumunda ortaya çıkar (Wach, 2019). Dini bağlılık oldukça bireysel ve özel olabilir, özellikle modern dönemlerde bu durum daha da geçerlidir. Ancak bu bağlılık, genelde, kurulu dini organizasyonlar vasıtasıyla eleştirel bir söylem içinde gelişmektedir. Hedef örüntülerinin çeşitliliği ve organizasyon yapılarının resmiliği farklılıklar göstermektedir. Din Sosyolojisi literatüründeki ana eğilim dini organizasyon biçimleri arasında ayrım olduğu gerçeğine işaret etmektedir (Furseth & Repstad, 2013: 239).

Din, yapılan ibadetlerle iç içe olduğundan, varlığını ibadetler yoluyla koruyabilmektedir. İbadetler, öyle ki, inancın doğru ve asıl anlatımı olarak

görülmektedir. İbadetler; ara sıra kutsi yer ve zaman yasaklarına uymayı, ilahi iradeyi ve kozmosu (Roma, Meksika, Çin, Japon kâhinlik sistemleri) ara sıra da Tanrıların şerefi için yapılan eylemleri açıklamaktadır. Kimi durumlarda, böylesi modellerin gelişmişliği ve karmaşıklığı (Brahmanizm, Parsilik, Yahudilik, Roma ve Doğu Katolikliği) veya açık bir sonuca yönelik özel ritüelleri (arınma ritüeli, kurban dua) dinlerdeki ibadet kategorileridir (Akyüz, 2016: 24).

Dinsel tutumlar, insanın diğer tutumlarıyla karşılaştırıldığı zaman merkezileşme ve diğer bütün tutumları etkileyebilme potansiyeline sahip olması hasebiyle farklılık göstermekte olduğu ifade edilmelidir. Bu açıdan dini inançlar, insanın hayat felsefesinin oluşmasını doğrudan etkilemektedirler. İnsanın ne yaptığını bilmesi, hem dini hem de psikolojik açıdan oldukça önemlidir. Zira hem dini hem de psikolojik açıdan gerçek tutum değişimi, insanın iç dünyasında meydana geldiği için, insanın kendisini yine kendisinin ölçmesi ve değerlendirmesi hem davranış bütünlüğü hem de dindarlığı açısından önem taşımaktadır (Karaca, 1999: 114-115).

İbadetlerin öteki insanların üzerlerindeki etkileri, bireyleri aşan dinsel saygı ve davranışlarında gerçekleşir. Müşterek tasavvur ve inançlara sahip olunması bilincinin yerleşmesi, ibadetlerin kişileri birbirlerine yaklaştıran bir özelliğidir. Dinsel içerik ve biçim elde etmemiş hiçbir faaliyetin olmadığı ve bilhassa dinsel ayinler çevresinde dönen ve inananlar arasındaki yaşam birlikteliği ilkel dinlerdeki grup hayatındandır. Dinsel ayinler, giderek, bilinç düzeyindeki fikir ve tasavvurlardan uzaklaşsa da geleneksel yapılaş tarzlarına esas biçimde devam etmektedir. Bununla birlikte, ara sıra, toplumda bireyler ya da gruplar arasındaki bölünme ve farklılaşmalar dinin inanç boyutunda gerçekleşirken; toplumu ve bireyleri birleştiren, dinsel kökenli egoist davranış ve tutumları engelleyen ise ibadetlerdir. Dinsel ibadetlerin ve ayinlerin; siyaset, ekonomi, sanat, dayanışma ve ahlak üzerindeki tesirleri sayısızdır (Akyüz, 2016: 24-25).

Kutsal icra anlamında ritüel, dinsel imanın elde edildiği yer değil, imanın gerçek anlamda oynanma tarzıdır. Sağduyu dünyası herkes için daima ortaktır ve kültürler arasındaki farklılık ölçüsünde bir gruptan diğerine değişiklik gösteren dinsel dünyadan epeyce farklıdır; ancak, dinsel dünya deneyimi, sağduyu dünyasını etkilemekte, bu yüzden de her iki dünyanın özgünlüğü de değişime uğramakta, böylece sağduyu dünyası da kültürler arasındaki farklılık ölçüsünde bir gruptan diğerine değişiklik göstermeye başlamaktadır (Asad, 2015: 67-69).

İnançların korunması kesin tanımlarda mümkün olmaktadır. Farklılaşma ve genişleme özelliğindeki dinsel eylemler, karmaşıklığını ve açıklama yelpazesini korumaktadır. İbadetlerin böylesine genişlemesi, onları esas anlamlarından uzaklaştırmışsa; o dinin mensupları arasındaki uygulama ve değerlendirme farklılıkları, ihtilaf ve çekişmelere dönüşecektir. Bu durum, dinsel deneyimin toplumsal boyutudur (Akyüz, 2016: 25).

Wach, dinlerin içindeki en şiddetli ve en inatçı mücadelelerin örgüt konusundaki anlaşmazlıklardan kaynaklandığını belirtmektedir. İncanın, teşkilatlanmış formel taraflarına karşı çıkanlar; genellikle her disiplini, hiyerarşiyi, konumu ve kuruluşu bir günah ya da kusur şeklinde değerlendirmektedir. Esas topluluğu, bu gruplar, “ilk toplulukların sadeliğine” davet etmektedir. Bundan başka, bu topluluklar; dinsel mevki maliklerinin maddiyata dayalı bir yetke kazanmalarını, siyasal problemlere müdahale etmelerini ve hiyerarşik teşkilatlanmalarını dinin esasına karşıt bularak karşı çıkmaktadırlar. Hristiyanlık'ta IV. yüzyıldaki kutsama ve mezhep meseleleri yüzünden Donatist hareket ortaya çıkmış ve ayrılıkla sonuçlanmıştır. XII. yüzyıldaki Waldo hareketi de yine ana dini gruptan ayrılmayla sonuçlanmıştır (Akyüz, 2016: 193).

4. DİNİN SOSYOLOJİK TEZAHÜRÜ: DİNİ GRUPLAR (COMMUNION)

Dinsel grup ya da topluluğun değişimi, gelişimi, yapısı, doğuşu ve tiplerinin incelenmesi din sosyolojisinde en etkili konulardandır. Aristoteles'in, “İnsan politik bir canlıdır” deyişi grup olgusuna kadar gitmektedir. Dinsel grup; toplumsal grupların özel bir çeşidi olmasıyla, toplumsal grup niteliklerini paylaşma olgusuyla, köklü bir geçmişte kendisine yer bulmuştur. Mesela Farabi, dinsel grup olgusuna, sosyal bahislerden biri olarak eğilmiştir. Ayrıca dini toplumsal yapılar, İbn Haldun'un Mukaddimesinde yer almıştır (Kınsün, 2016: 219).

Dinin öncelikli olarak, Tanrı'ya bağlanılan kişisel samimiyet ifadeleri olsa da onun sosyal etki ve yönlerinin de görülmesi gerekmektedir. Din, kişisel olması kadar kutsi boyutuyla da kolektif bağları düzenlemektedir. Din bu özelliğiyle, sosyolojik boyutta, dini topluluk oluşturabilme potansiyelindedir. Bu manada dinsel törenler, dini grubun basit bir anlatımından daha çok; onun, mevcudiyetini sürdürme araçlarıdır. Bundan başka canlı her inanç; üyeleri arasında, sosyal ilişki yaratacak ve süreklilik sağlayacak yollar bulacaktır. Yalnızca bu tarzda, kişinin öznel deneyiminin dışında nesnelleşen din; kişileri birbirlerine bağlamasıyla, toplumsallaşmalara katkı sağlamaktadır. Yaratılış gereğince toplumsallaşma,

insanın, toplumda yaşaması gereken varlık olmasıdır (Akyüz, 2016: 25).

Düşünsel faaliyet; daha büyük topluluk içindeki grupların veya bireylerin farklılaşmasına, hatta izolasyonuna, ibadet etmesine, diğer yandan dini grubu şekillendirmesine, bütünleştirmesine ve geliştirmesine yol açabilir. Benzer sosyolojik etkiler, kutsal geleneğin kaydedildiği her yerde ve her zaman gözlemlenebilir (Wach, 2019).

Varlığını sürdürme ihtiyacında olan din, sosyolojik ifadeyle, bir topluluğa ihtiyaç duymaktadır. Ancak dinin topluluk oluşturması, ayin ve inançların yanında; kişiler arasındaki karmaşık, zor ve yoğun temaslarla gerçekleşmektedir. Öncelikli olarak, dinin bildirim faaliyetleri, böylesine bir süreci gerekli kılmaktadır (Akyüz, 2016: 25). Özellikle dini bir grup, daha büyük bir sosyal ya da politik birim içindeki özel bir kült grubu tarafından veya etnik ya da politik olarak farklı taraftarlarca iddia edilen bir inanç tarafından tanımlanacaktır (Wach, 2019).

Dinsel bildirim, toplum bilimsel açıdan bugüne kadar var olanları ya onaylar ya da karşı çıkar. Zira yeni inanış, meşruiyet ve temellendirilme ispatında olacaktır. Yeni inancın bildiriminde, kelimeler seçilirken ve ifade edilirken önceki döneme kıyasla bir incelmeye görülmektedir. Dinsel yaşayışta odakta bulunan insandaki Tanrı düşüncesi ve bağlantısı, dinsel bildirim aşamasında tekrar düzenlenmektedir. Bireyler bütün olarak bu durumdan etkilendiğinde, baştan itibaren Tanrı'ya içtenlikle bağlanan bir topluluğa dönüşmektedir. Bu süreçte bireylerin birbirlerine bağlılıkları farklılaşır. Böylelikle yeni inanış, değişen koşullarda hem toplumu ve hayatı tekrar biçimlendirir hem de bireyler arasındaki ilişkiler bir kararlılık kazanır (Akyüz, 2016: 26).

Her toplumsal düzen tipi, kendi kimliğini tehdit eden bazı tehlike vizyonları üretir. Fakat her toplum bu vizyonları kendi ölçülerine göre – ulaşmak için mücadele ettiği toplum düzeni tipinin ölçüsüne göre- doğurur. Genel olarak bu vizyonlar bunları doğuran toplumun aynadaki görüntüsüyken, tehdidin imgesi, toplumun kendi portresinden daha küçük ya da zayıftır (Bauman, 2013: 59).

Dinsel törenler, sosyolojik açıdan bakıldığında, dinsel toplulukların devamında etkin bir role sahiptirler. Dinin uygulamalı bu yönleri, dinsel birlikteliği sağlamadaki esaslı hususlardır. Dinden dine değişiklik gösteren ritüeller –kural, usul, törenler- ilkel dinlerden gelişmiş dinlere kadar bütünleştirici tek unsurdur. Din, topluluk ve ibadetler arasında gerçekleşen etkileşim birbiriyle kaynaşarak varlık nedeni olmaktadır. Yakarış, kurban, dinsel gelenek ve alışkanlıklar bir topluluğa varlık nedeni oldukları halde,

şekillenmeleri hususunda, o dinsel topluluktan kolaylıkla etkilenmemektedirler. Dinsel hareket hem bireyi hem de toplumu etkilemektedir. Dinsel karakterli gruplara ayrılmak; savaş, evlilik, doğum ve ölüm gibi birey ve toplum hayatında dönüm noktaları oluşturarak, birliktelik sağlamaktadır (Akyüz, 2016: 26).

Takva ve zühde yönlenmiş dinsel gruplar, bireysel karşı çıkmalar ile kesin ayrılık arasında bir mesafe oluştururlar. Bu gruplar, ne topluluk içerisinde özel bir birliktelik oluşturmak ne de ideal toplulukla özdeşleşmek isterler. Bu gruplar, topluluğu, bütün halinde hidayet yoluna erdirmeyi hedeflemektedir. Wach, bu tutuma sahip olan grupları “collegiumpietatis” olarak isimlendirmektedir. Ayrıca onları “cari şartlar içerisinde gerçekleştirilebilecek olandan daha üstün bir manevi ve ahlaki mükemmelliğe erişmeye çalışan, sıkı bir disiplin, şiddetli bir dindarlık, özel kanaatler ve ortak bir vecd tarafından birleştirilmiş, sınırlı sayıdaki üyeler tarafından oluşturulmuş, gayet gevşek teşkilatlı gruplar” olarak tanımlamaktadır. Bu topluluklar; kıraat (kutsal metin okuma), tefekkür, dua, başkalarını heveslendirmek ve dindarlık tipolojilerini sosyolojik anlatımla göstermek için toplanmaktadırlar. Hristiyanlık’ta kendilerine “İncil’in mayası” diyen bu tür grupların örnekleri ilk Püritenlerde, Alman Pietizmi’nde, ilk dönemlerdeki İngiliz Metodizmi’nde, Birleşik Amerika’daki Büyük Uyanış’ta bulunabilir (Akyüz, 2016: 194).

5. SONUÇ

Din sosyolojisi alanının 20. yüzyıldaki başta gelen kuramcılarından birisi olan ve bu bilimin kuruluş ve gelişmesine katkı sağlayan Joachim Wach, R. Otto ve Max Weber’in takipçisidir. Troeltsch’tan büyük ölçüde etkilenmiştir. Fakat Troeltsch gibi tek bir dinle ve özel olarak Hristiyanlıkla sınırlanmayan Wach, bütün inançları inceleme kapsamına alarak; tarihi, tipolojik, karşılaştırmalı ve fenomenolojik usuller yoluyla “genel ve sistematik bir din sosyolojisi” gerçekleştirme çabasında olmuştur. R. Otto ve Van der Leeuw’da gelişen din fenomenolojisi anlayışıyla; Leopold von Wiese ve G. Simmel’in temsilcisi oldukları biçimsel sosyoloji, J. Wach’ta “fenomenolojik ve tipolojik bir din sosyolojisi” biçimindeki orjinal ifadesi ve temsilcisiyle buluşmuştur (Günay, 2002: 9).

Alman sosyal bilim geleneğinin tipik bir temsilcisi olan Wach, dinler tarihi araştırmalarının “tarihsel” ve “sistematik” olmak üzere iki, dini tecrübenin ifade edilmesinin ise “teorik,” “pratik” ve “sosyolojik” olmak üzere üç boyutunun olduğunu ifade etmektedir. Wach’a göre, dinler tarihi araştırmalarındaki “tarihsel” boyut spesifik dinlerin doğuşu ve tarih

içerisinde geçirdiği süreçle ilgilenirken, “sistemantik” boyut, dini fenomenlerin sistemantik yapısı ile ilgilenmektedir. Sistemantik boyut, başka bir ifadeyle, dini fenomenlerin kurallar dahilinde genellemeler yapıp elde edilen verilerin yapısal bir örgü haline getirilmesiyle uğraşır. Wach’a göre asıl yapılması gereken dinî fenomenlerin sadece tarih içerisinde geçirdiği süreçle ilgilenmek suretiyle tarihsel bilgi veri tabanı oluşturmak değil, elde edilen bu bilgileri yapısal bir örgü haline getiren prensibi ve bunun altında yatan anlamı keşfetmektir (Avcı, 2015: 77). Bu ilişkilerin gelişimini çözümlenebilmek için Wach’a (2019) göre öncelikle toplumsal birliğin özgün formlarına odaklanmalıyız. Her toplum daha küçük ve daha kapsamlı çeşitli birimlerden oluşur. Bu birimlerden bazıları “doğal”dır, yani karşılıklı olarak kan veya evlilikle ilgili üyelerden oluşur. Dini otorite dini inanç sahipleriyle sınırlı değildir. Dini otoriteye hakim olan bireyin toplumundaki yaşamı ve konumu, sıradan insanlardan çok farklı olabilir.

Toplumun kuruluşundan günümüze kadar geçen süre zarfında (Şahin, 2012: 10), dinsel topluluklar meselesi; bir inancın hangi sosyal yapılarda ortaya çıktığı, yaşadığı, hangi toplumsal grupların oluşumuna sebep olduğu durumlarına bağlıdır (Akyüz, 2007: 23). Wach, din sosyolojisi tarihinde dini grup olgusuna dikkat kesilen ve bu alanda önemli bir literatürün gelişmesine katkıda bulunan sosyologların başında gelmektedir.

Bu bağlamda Wach’a (1987: 7) göre toplum-din ilişkisinde genellikle karşılıklı etkileşim esas geçerlidir. Her inanış ilk dönemde çıkmış olduğu sosyolojik çevreden etkilenmiştir. Dinin kurucu unsurları ve ilk savunucuları, sosyolojik köklerine uyarak; determinizm prensiplerine bağlı davranışlarını, kültürün gelişimini, ilerleyen aşamalarda da sürdürürler. Sosyal hayatın farklılaşmadığı basit koşullarda dahi ritüeller ve mitler açık şekilde topluluk yapısındaki damgalardır. Ayrıca konunun dikkate alınması gereken bir başka yönü ise inancın toplumsal biçimlenme üzerinde oluşturduğu etkiye tanıklıktır. Kuramda sosyal hayatı düzenleyen kuralları olan dinin, toplumun varlığına nüfuz ederek belirgin düzeylerde etkili olması, geçmişten bugüne kadar uygulamalarıyla görülmüştür.

İnsanlar olarak bizler sadece tarihin içinde yaşamayıp; tarihsel anlayışımızı, o tarihi sürecin nasıl olduğunu veya nasıl dönüştürebileceğini bütüncül bir nesne şeklinde görmemizdir (Giddens, 2016: 20). Tüm tarihi kültürler, kendileri tarafından kültürel faaliyetleriyle bütünleştirilip düzenlenmiş toplumlar tarafından üretilmişlerdir. Dolayısıyla Wach’a (2019) göre ne medeniyetlerin ne de toplumsal yapıların, kendi kendilerine yeten varlıklar olarak algılandığını ifade etmek tarihi ve sosyolojik gerçeklerle örtüşmez.

Toplumsal ilişkiler sivil ve kamusal, politik, toplumsal ve özel olanı birbirinden ayırarak kodlar ve bu alanlar arasındaki düzeylerin ortak işleyişini sağlar; bağlantılar kurar, düzenlemelere destek olur (Sancar, 2017: 27). Dinsel toplumsallık, sosyal bilimler alanındaki sorunsallaştırmalarını, çeşitli yaklaşımlarını ve yöntemlerini belirgin şekilde din sosyolojisi yoluyla açıklamaya çalışır (Subaşı, 2015: 392).

Toplumsal sınıf düzeni keskin, belirgin ve kalıcı olabilir ya da biraz gevşek olarak belirlenmiş ve değişken olabilir. Hayat “yüz yüze” yaşandığı sürece, topluluklarda doğrudan işbirliği kuraldır. Sosyallik ve kült oluşturan birliklerin kimlikleri baskındır (Wach, 2019). Kimlikler, öncelikli olarak semboller ayrıca görünüm halidir. Hangi yerde bulunursa bulunsun, insanlar kimliğe dayalı işaretlerinde (Maalouf, 2017: 100) farklılık ve otantiklik arayışı, kimlik oluşumunun başlangıcında gerekli olsa da birtakım sınırlara sahiptir (Göle, 2011: 38). Wach’a (2019) göre toplumu oluşturan çeşitli tabakalar, çıkarların veya fikirlerin ortak paydası tarafından birleştirildiği sürece, büyük sosyo-kültürel dönüşümler gerçekleşemez.

Wach’a (2019) göre yöntemlerin ve ritlerin anlatımı, düşüncelerin belirli modelleri; duygu paylaşımı ve ilişkilerde ortaya çıkmıştır. Ritüel ve mit yakından ilişkili olmasına rağmen, daha yüksek seviyelerde kült ve teoloji gibi, yine de aynı ritlerin performansının, ancak basit, ortak inanç ve düşüncelerden daha etkili ve anlamlı olduğu hâlâ doğru olmaya devam etmektedir. Wach’a (2019) göre herhangi bir dini grubun canlılığına ilişkin yargının temel kriteri, karakteristik deneyiminin yoğunluğu veya kapsamlılığı ile ifadesinin yeterliliği ve gerçekliği olmalıdır.

İnancın şüphesiz bu dünyayı tanımlayan yönü kadar öteki dünyayı ya da sonsuzluğu tanımlayan veçhesi de vardır. Dine teolojik ve sosyal bilimsel yaklaşımlarda; inancın, en başta dünyayla ilgili işlevleri ve sonsuzluğa ilişkin meydana getirdiği fonksiyonları gelmektedir (Eyüpoğlu & Batuk, 2015: 98).

Dinsel deneyimler belirgin tasavvurlar içermektedir. Bilhassa kurumsal dinlerdeki bu tasavvurlar bir inanç kuramına dönüşerek; bireylerde birleştirici bir etkiyle köprü görevi yapabilirken, yalnızca üyelerinin bildiği bir bilgiye veya sırda dönüşebilmektedir. Dinsel bağlanma inanç sahiplerini öyle bir biçimde kapsar ki bu hallerin açıklanması bu formülle mümkündür (Akyüz, 2016: 23). Din; insanları güçlendirir, güven ve cesaret aşıl原因 olarak onlarda iç huzuru sağlar. İnsanları ruhsal bakımdan rahatlatır. Diğer taraftan din; sembol ve kutsallarıyla, medeniyet ve kültürün toplumda şekillenmesini sağlayan işlevleriyle vardır (Gül, 2010: 140-141). Kimlik ve

hafızanın yönelim noktaları olan dinler, inanç sahiplerini ortak bir zeminde buluşturarak onlara referans olmaktadır. Dinlerin, dağılan toplulukları birleştirmesi “ortak bilinç”le gerçekleşmektedir (Kurt, 2008: 80).

6. KAYNAKLAR

- Akyüz, N. (2000). Dinlerin teşekkülünde dini liderlerin karizması. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(1), 275-291.
- Akyüz, N. (2007). *Dinin örgütsel iklimi: Dini gruplar*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Akyüz, N. (2016). Kültür, din ve dini tecrübe. Edit. Niyazi Akyüz, *Dini Gruplar Sosyolojisi*. 1.Baskı, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları No: 123, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1- 32.
- Akyüz, N. (2016). Dinlerin teşkilatlanması. Edit. Niyazi Akyüz, *Dini Gruplar Sosyolojisi*. 1.Baskı, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları No: 123, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 169-214.
- Arslan, M. (2006). Değişim sürecinde yeni dindarlık formları: “Yeni çağ” inanışları örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(11), 9-25.
- Asad, T. (2015). *Dinin soykütükleri: Hıristiyanlıkta ve İslamda iktidarın nedenleri ve disiplin*. 1.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Asad, T. (2016). *Sekülerliğin biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve modernlik*. Çev. Ferit Burak Aydar, 2.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Avcı, B. (2015). Dinler tarihçesinin anlamayı hedefleyen bir imanlı olarak portresi: JoachimWach. *İnsan ve Toplum*, 5(10), 73-92.
- Aydemir, S. (2015). Terör ve din. Edit. Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*. 3.Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 671-687.
- Bal, Ş. (2017). Türk kültüründe egemenliğin dinsel ve mitolojik kökleri. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 234-269.
- Bauman, Z. (2013). *Postmodernizm ve hoşnutsuzlukları*. Çev. İsmail Türkmen, 2.Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, P. L. (2015). *Kutsal şemsiye: Dinin sosyolojik teorisinin ana unsurları*. Çev. Ali Coşkun, 5.Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ. (2008). Küreselleşme, kültür ve din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49(2), 153-183.
- Çapcıoğlu, İ. (2014). Gençlik dönemi ‘kimlik arayışı’nın demokratik değerlerin ve iletişim becerilerinin gelişimine etkisi. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 57-76.
- Çapcıoğlu, İ. (2017). Küreselleşme sürecinde kültürün ve dinin değişen görünüşleri. *Journal of Islamic Research*, 28(3), 247-264.
- Durkheim, E. (2015). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. Çev. Cemal Bâli Akal, 4.Baskı, Ankara: Dost Kitabevi.
- Erkol, M. (2015). Türkiye’de dini hayatı anlamlandırmak: Dindarlık olgusu ve dindarlığın ölçülmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 131-161.
- Eyüpoğlu, O. & Batuk, C. (2015). Özsel ve işlevsel din tanımları bağlamında

- Assisili Francis mistisizmi ve Protestan ahlakının mukayesesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(38), 95-122.
- Furseth, I. (2012). Habermas, Bourdieu ve Foucault'nun çalışmalarında din (Çev. Mehmet Cem Şahin). Der. Peter B. Clarke, Çev. Edit. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi: Kuram ve Yöntem*. 1.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 171-196.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2013). *Din sosyolojisine giriş: Klasik ve çağdaş kuramlar*. Çev. İhsan Çapcıoğlu & Halil Aydınalp, 2.Baskı, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Giddens, A. (2016). *Sosyoloji: Kısa fakat eleştirel bir giriş*. Çev. Ülgen Yıldız Battal, 6.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Göle, N. (2011). *Modern mahrem: Medeniyet ve örtünme*. 11.Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Gül, A. R. (2010). Dinin İşlevleri ve İnsan Hakları Ekseninde Devlet Eliyle Din Öğretimi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(29), 137-177.
- Günay, Ü. (2002). Din sosyolojisinin tarihsel gelişimi ve temel sorunları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2002(12), 1-20.
- Güneş, A. (2014). Sosyolojik olarak din ve toplum ilişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 153-164.
- Kandemir, F. (2016). Halk inançlarının psiko-sosyal nedenleri ve Türkiye'deki halk inançlarının tarihi temelleri. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 97-114.
- Karaca, F. (1999). Dini pratikler, nefis muhasebesi ve Allah şuuru. *Ekev Akademi Dergisi*, 1(4), 113-121.
- Kınsün, A. (2016). Dini gruplar sosyolojisi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 210-227.
- Kurt, A. (2008). Sosyolojik din tanımları ve dine teolojik bakış sorunu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 73-93.
- Luckmann, T. (2016). *Görünmeyen din: Modern toplumda din sorunu*. Çev. Ali Coşkun, Fuat Aydın & Osman Coşkun, 2.Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Maalouf, A. (2017). *Ölümcül kimlikler*. Çev. Aysel Bora, 43.Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Okumuş, E. (2015). Toplumsal değişim ve din. Edit. Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*. 3.Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 271-296.
- Özdemir, M. (2017). *Din-birey ve toplum ilişkisi üzerine (Ünver Günay, Peter Berger, E. M. Hamdi Yazır Örneği)*. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4(7), 9-19.
- Öztürk, E. (2012). Kutsal kitaplardaki yaratılış hikâyesini yeniden okumak. Edit. Bayram Ali Çetinkaya, *Dinî ve Felsefî Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*. Bildiri Kitabı, Cilt: 1, İstanbul: Ege Basım, 399-430.
- Parladır, H. S. & Özkan, D. (2015). Sosyal bilimlerde paranormal inançlara dair

- çalışmalar: Sekülerleşme ve inanç ikileminde modern birey ve toplum. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 172-202.
- Richter, R. (2017). *Sosyolojik paradigmlar: Klasik ve modern sosyoloji anlayışlarına giriş*. Çev. Necmettin Doğan, 3.Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Sancar, S. (2017). *Türk modernleşmesinin cinsiyeti: Erkekler devlet, kadınlar aile kurar*. 4.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, N. (2015). Türkiye’de din, dini toplumsallıklar ve din sosyolojisi. *Sosyoloji Konferansları*, No: 52 (2015-2), 391-418.
- Şahin, M. C. (2012). *Türkiye’de din sosyolojisi eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Şahin, M. C. (2016). Antropoloji ve din: Tarihsel ve kuramsal temeller. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(2), 451-473.
- Şahin, M. C. (2017). Türk sosyolojisinin kısa tarihi: Dönemler, şahıslar ve ana yönelimler. *İslâmi İlimler Dergisi*, 12(1), 7-41.
- Taş, K. (2003). Dinin sosyolojik tanımı problemi üzerine bir değerlendirme. *Dini Araştırmalar*, 6(16), 199-205.
- Taylor, C. (2017). *Seküler çağ*. Çev. Dost Körpe, 2.Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toker, İ. (2009). *Teolojik bir inşa olarak laiklik*. 1.Baskı, Ankara: Eskiye ni Yayınları: 4.
- Toker, İ. (2015). Toplumsal cinsiyet ve din. Edit. Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*. 3.Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 607-622.
- Usta, N. (2000). Din, devlet ve toplum. *Dini Araştırmalar*, 3(8), 137-148.
- Wach, J. (1987). *Din sosyolojisine giriş*. Çev. Battal İnandı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 181, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Wach, J. (2019). *Sociology of religion*. London & New York: Routledge.
- Weber, M. (2017). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. Çev. Gökhan Rızaoğlu, 3.Baskı, İstanbul: Oda Yayınları.
- Yeşilyurt, T. (2001). İman, objektivite ve yanlışlanabilirlik. *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu: Günümüz İnanç Problemleri*. 7-9 Eylül 2001, Erzurum, 77-95.

